

HOGYAN TÖRTÉNIK AZ ÁRTALMATLANÍTÁS?

(Eörsi István)

KIS IDÉZETTÁR A TÖRTÉNELEMRŐL

„Társadalmi drámákat írok, de mire bemutatják őket, történelmi drámákká lesznek.” (Eörsi István)

„Bocsásd meg alakoskodásomat. Meg kell értened, feszélyeztet, hogy most egyszerre szemtől szemben állunk egymással: mi, a két ellenség, s ezért úgy éreztem, hasznosabb lesz veled előbb a tyúktenyésztésről elcsevegni, s majd aztán rátérni a politikára.” (Friedrich Dürrenmatt: *A nagy Romulus*) „Amikor csakugyan neki akartam látni első darabomnak, közbeszólt a történelem. A történelem, ha nagyon hevesen zajlik, fejleszti ugyan a drámai érzéket, másrészt viszont megnehezíti ennek az érzéknek a realizálódását. Így történhetett, hogy első darabommal csak 1964-ben készültem el, amennyiben elkészültnék tekinthető egy be nem mutatott darab. Időnként átírom, de ez nem az igazi: az igazi átírások színpadi próbák gyümölcsei.” (Eörsi István)

„Az Eörsi-publicisztika és a színdarabok összefüggése nyilvánvaló; e kapcsolat sok egyéb mellett abból adódik, hogy Eörsi tudja: korunk állapota és a groteszk paradoxon között olyan mélységes a rokonság, mint eddig soha a történelemben.” (Balassa Péter)

„A lánc szakadatlanul figyelmeztet a helyzetemre. Hálás lehetek neki.” (Eörsi István)

„A történelmi feltételeket sem szabad persze sötét hatalmaknak (háttérnek) elképzelnünk (nem is így épülnek fel), hanem emberek teremtették meg és tartják fenn (és változtatják is meg) őket: éppen abból állnak össze, amit itt cselekszenek.” (Bertolt Brecht: *Kis Organon a színház számára*)

„TULÉLDESNI” – VAGY SEM

Eörsi István darabjai az *ártalmatlanítás*ról szólnak. Arról, hogy valamely – politikailag vagy morálisan jelentékeny – személyt, csoportot, nagyobb közösséget fölszámolnak, vagy a személy, csoport, közösség számolja föl önmagát. Esetleg a kettő keveredik.

A képlet korántsem egyszerű; nagy szerepük van az árnyalatoknak. Az *ártalmatlanítás* kifejezés nem helyettesíthető mással (például: eltöröl a föld színéről, elpusztít, megsemmisít). Érzékelnünk kell azt a fokozatosságot, taktikusságot, fufangot, amivel az akció végbemegy (s ezért a különben egészen jó „kihúzni a méregfogát” sem lenne elég pontos). Az *ártalmatlanítás* folyamatában nem egyszerűen valamely rossz erő tüntet el valamilyen értékes elemet. Akit fölszámolnak, esetleg maga is csak viszonylagosan, csak részben bíró pozitív tulajdonságokkal, s aki fölszámol, annak is lehet bizonyos igaza. S a végső megoldás általában – *A megmentett város* kivételével – nem a fizikai megsemmisítés, „csupán” a cselekvési szabadság bilincsbé

verés
zúzás
songj
vagy
- saj
Eörs
K
szüle
véna
vény
diáj
ped
egy
tere
Ivát
hőst
fölsz
hal
is p
ár
ma
- c
Ló
fu
el
sz
n
r
-
n
g
e

verése, a tetterő megtörése, a morális önbecsülés szétzúzása. Legtöbbször túlélük – a *Sírkő és kakaó* egyik songjából vett szóval: „túléldek” – magukat a hősök, vagy – mint éppen a *Sírkő és kakaó* Lajosa és Lujzája – sajátosan reinkarnálódnak. Nem hullák maradnak Eörsi színpadán, hanem élőhalottak.

Ki kit akar *ártalmatlanítani*? Piti Lajos és felesége, született Lujza – a „Kis traktátus a lakástulajdonos vénasszonyok jobblétre szenderítésének különféle törvényes módozatairól” 499 tételt tartalmazó enciklopédiája segítségével – özv. Toronymét. Özv. Toronymé pedig az eltartóit. Ő győz. *A megmentett város* lakói egymást teszik el láb alól, így könnyítve meg a „rendet teremtő”, pereket szervező Inkvizítor dolgát. Gordon Ivánt, a *Hordók* zsidó származású művészettörténész hőst a nyilasok végeznék ki, majd már önmagát adná föl – ez nem sikerül neki, de segítői, megmentői sorra halnak, tűnnek el. Az agg Széchenyi még tébolyultan is kellemetlen sokak számára, körültáncolják hát őt az árnyak, pisztolyt nyomva a kezébe. A „legnagyobb magyar” – belátva az öngyilkosság szükségszerű voltát – őt pisztoly közül válogathat. Ám Eörsié nem Németh László-i színpad, itt nem dördül el lövés: Széchenyi a fuvoláját fújja erőlködve, de egyetlen hangot sem tud előcsalogatni. *A kihallgatás* 1953. december 24-én játszódik egy magyarországi börtönben. Az egykor a spanyol polgárháborúban egymás mellett harcolt két barát egyike most frissen kinevezett börtönparancsnok – a másik koncepció per áldozataként elítélt rab. Harmadik kommunista bajtársuk másfél éve kötelen végezte. Egy negyedik figura, a náluk tizenöt évvel fiatal

labbb politikai helyettes maga is a párt tagja, de mindhármukat – még felettesét is – a proletárdiktatúra áru-lójának tartja. A rehabilitációt célzó vizsgálatok küszöbén, a még tisztázatlan légkörben kommunisták akarják egymást leszerelni, ártalmatlanná tenni; kevéssel a törvénysértő percek után. A szereplők második köre – a reakciós Kolosy, az istenes Horetzky és a féktelen, de alapjában tisztességes Balla elítéltek – ugyancsak több frontos küzdelmet folytatnak, de természetesen nem a szocialista társadalomért. Az ő praktikáikat látva lesz igazán tragikus a kommunisták belső ellentéte: a börtönparancsnok, Fóti tehetetlensége, helyettesének, Sajtosnak a dogmatizmusa és a bebörtönzött Koplár önámító bátortalansága.

A *Play Molnár*-ban az „ördögöt” ártalmatlanítják, de ő is ártalmatlanítja a környezetét. Az *áldozat*-ban Márk evangélista és Tacitus, a történetíró jegyzi föl az utókornak a „tényeket”: de addigra már ők az ál(?)-Krisztust, az – a Csavargó – viszont őket: a műveiket ártalmatlanította. Martinovics Ignác a Habsburg-birodalmat akarta megdönteni – *Egy tisztáson* őt teszik ártalmatlanná. A *Huligán Antigone* klasszikus áthallásával és a közelmúltra utaló minősítésével is jelzi: itt is ártalmatlanításról van szó.

Közös sorsossága e műveknek, hogy a vesztesek minden esetben részben saját hibájukból maradnak alul. Így például Pitiéket a korlátlan szolgálékütség és az ádáz gyavaság teperi le, *A megmentett város* vakságáért lakol, Széchenyinek a kései felismerések miatt kell választania a fegyverek közül. Legtragikusabb *A kihallgatás* szituációja: a magas pozíciót betöltő

kom-
ben
eszk-
örizi
lag é-
nyei
tét
Ugy-
azér-
szat-
mel-
rács-
aki
M
pol-
kál-
mé-
me-
lizi
kö-
(S
ny
M
va
fo-
dr
gc

kommunista főhős az ellene indított koncepciók perben is a párt bizalmát, az antiimperialista harc egyik eszközét látta; a párt iránti tömegbizalmat akarta megőrizni, erősíteni a vádak vállalásával. Ennek a politikailag és morálisan is tévesztett döntésnek a következményei a drámai cselekmény lejátszódásakor – ezen a sötét „szentestén” – is súlyosan éreztetik hatásukat. Ugyanígy a börtönparancsnok Fótinál – aki viszont azért alakított ki teóriát, mert az elmúlt esztendőben szabadlábban maradt. (Az csak érzelmes-moralizáló mellékszála a drámának, hogy a parancsnokot épp karácsony napján hagyja el a felesége. Így ítéli el a férjét, aki most az egykori bajtárs „smaszere” lett.)

Minden darab mélyén az intellektuális és morális, a politikai és a cselekvési szabadság féltése, igénye munkál. A személyi kultusz évei, a dogmatizmus az az élmény, amely – csekély kivétellel – valamennyi drámát meghatározza. *A kihallgatás* szigorúan tárgyyszerű realizmusa és *A megmentett város* dűrenmatti parabolája közé persze sokféle változat elfér: brechti példázat (*Sírkő és kakaó*), groteszk történelmi darab (*Széchenyi és az árnyak*), aktualizáló Molnár-átirat (*Play Molnár*). Változik az írói célkitűzés is: a közelmúlttal való közvetlen számvetéstől az áttételesebb ábrázolásformákig. A szívesen és néha szeszélyesen változtatott drámai műfajok egy lényegében homogén érzés és gondolat kifejezésére szolgálnak.

Eörsi István költő. Hogy elsősorban költő-e, azt már nehezebb lenne megmondani. Annyi azonban bizonyos, hogy darabjait nem a költő írja (legföljebb a dalbetétek szövegét), hanem a publicista. A „rá jellemző tiszteletlen gyorselméjűséggel” látja meg a hétköznapi apró eseményeitől a művészi alkotások rejtettebb rétegeiig szinte mindenütt a megörökítésre, leleplezésre méltó mozzanatokot, s kanyarít szellemes vágásokkal, célratörő mozdulatokkal cikket, jegyzetet, tárcát, glosszát, paródiát belőle. Az olvasóközönség vagány intellektusnak, tollforgató fenegyereknek tartja, akit mindig a botrány érdekel – holott Eörsi sokkal inkább a botrányost szimatolja. S ez egészen mást jelent. Annak kipécézését, ami tűrhetetlen, mégis megtűrjük. Sajtócsatái ékesen dokumentálják, hogy ő sem tartozik a tévedhetetlenek közé – de tévedéseivel is sikerült már egynéhány eszmecserét megpezsztítenie. Nemcsak a hibákat keresi: a valódi érték előtt bármikor hajlandó megemelni a kalapját. De sem a düh, sem a tetszés nem ragadhatja el annyira, hogy elfeledkezzen a hol szatírába, hol cinizmusba, hol viccbe játszatott iróniáról.

A publicistáról *Ürügyeim* című gyűjteményes kötete vázolja a leghűbb portrét. A művészi önéletrajz is mozaikként áll össze ezekből az írásokból, csak meg kell keresni a *Hogyan lógtam be kábé 1941-ben a magyar-német teniszmérkőzésre?* két és fél oldalát, az *Egy hozzászólás vázlatá-t* a költői és műfordítói tevékenységről, *A glosszairó halála* című életjelentést s különösen

az *Egy tanulmány előkészületei 1969-ből* tétéleit, egészen a befejező apróhirdetésig: „Eörsi Istv., szül. 1931. Értelm. csal.-ból. Bölcs. kari dipl. . .”

A dramatizáló kedv és a párbeszédes fogalmazásmód az *Ürügyeim* számos írásában föltűnik. Némi túlzással azt is állíthatni, hogy Eörsi legtermészetesebb drámai műfaja a dialógus. Jellegzetes „felelőiben” szerkeszt a leggazdaságosabban, itt él virulóan a humora. Összefog, tömörít, rövidít – mint a fentebbi életrajzocskában.

Színműveinek egy része könnyűszerrel redukálható volna pároldalas jegyzetre – azaz a darabok mögött nemegyszer világosan fölismerhető a publicisztikus mag. Eörsi, ha nem is formátumban, de szándékban Karl Kraus-szerű sajtószemlélő, aki azután egyes kivágatait drámaként írja meg. *A kihallgatás* kivételével: tragikomédiaként. E polifon műfajra nem volt különösebben nehéz rátalálni a hatvanas évek közepén-végén. A három művet tartalmazó *Tragikomédiák* (1969) előszavában az író Dürrenmattot és Rózewiczet említi példaként; főleg az előbbi hathatott rá, de kettejükön kívül mások – így abszurdba hajló szerzők is. Érezni, hogy Eörsi nyelve hegyén ott a szójáték: Dürrenpatt – a tragikomédia műfaji előretörését ugyanis a „patt-helyzetekből” vezeti le. „Olyan korok kedveznek neki, amikor boszorkányosan áthatja egymást a jó és a rossz, az igaz és a hazug. (. . .) Létfeltétele, hogy a hétköznapi élet tömegével lökje felszínre a már-már abszurdnak látszó, de hideg ésszel mégis megfejthető, groteszk helyzeteket és jellemeket. . .”

Nem téveszti szem elől Bertolt Brecht intő mutató-

ujját sem: színdarabjai többségében a brechti modellhez igazodik, s ezt színezi a fanyarabb, komorabb dűrenmatti árnyalatokkal. Mestereinek néha megficskázza az orrát, barackot nyom a fejükre – de csak a technikájukat alkalmazza, jelentőségben nem tudja megközelíteni őket. Drámaíróként már nincs meg benne a publicista pontossága, fegyelme, ötleteknek könnyebben és észrevehetőbben enged. A *Sírkő és kakaó* songjai például csak *brechtlik*: felszínes kabarédalocskák.

Alföldy Jenő – találó metaforával – „négy századosnak” nevezte **Eörsit**: vágtagzó alkatnak, aki a teljes erőbedobást követelő „leghosszabb rövidtávon” futhatja ki igazán a képességeit. Ez az atlétahasonlat is igazolhatja: a tömör, feszes, filozofikus dialógus – ez a ma amúgy is elhanyagolt műfaj – az előnyös forma számára. A kétrészes vagy a három felvonásos dráma viszont már bizvást nevezhető ezeröttszáz vagy ötezer méteres versenynek, vagy ha háromezresnek, akkor akadályfutásnak. S erre a pályára nem vihető át a négy százados lendület. Így hát a tragikomédiákban jó iramú etapok és kocogósabb szakaszok váltogatják egymást. Darabjaiból minden ötletességük, szellemességük, bölcseleti szándékuk ellenére hiányzik az a koncentráltság, ami a publicistának kivételes erénye.

Az **Eörsi-kritika** biztos tájékozási pontja Alföldy Jenőnek egy másik megállapítása is. „Nem annyira megjelenítő, mint inkább értelmező alkat” – írja *A nemek és az igenek*, valamint a *Lonci narancssárgában* című **Eörsi-kötetek** kapcsán. Valóban: a drámaíró is két tényező érdekli – a fölismerés és a konklúzió. A prob-

léma megragadása és alkalmas szituációba helyezése – és a helyzet megoldása, a következtetések levonása. Ez a gyors elme lusta ahhoz, hogy a kifejtéssel, a bonyolítással vesződjék (viszont, talán éppen azért, mert maga is tudja ezt a sietséget, néhol pepecselő részleteket épít darabjaiba). Mivel lényegében a drámát megelőző és a drámát követő mozzanatokhoz van valóban érzéke, **Eörsi jó** dramaturg (ezt a képességét a gyakorlati színházi munkában, más szerzők hasznára kamatoztatja is), és valószínűleg jó kritikus lenne (amire elszórt, szabálytalan színibírálataiból is lehet következtetni). Amint az lenni szokott, önmagának dramaturgként és kritikusként sem elég termékeny segítőtársa, noha sem az önismeretnek, sem az önkritikai érzéknek nincs híjával.

Így áll elő az a furcsa helyzet, hogy – ismét csak ezt a lomha szót használhatjuk – az író maga is ártalmatlanítja darabjait. Glosszái, vitacikkei közül nem egyet a dramatikus előadásmóddal, a dialógussal tett még frappánsabbá, hatásosabbá – drámáinak egyes részleteit viszont csak a glossza szintjén dolgozza ki. Gyors hatásra, gyors megértetésre: gyors sikerre tör, ezért halmozza a csattanókat – ami nála nem olcsó poénok halavány elvillanásával kormoz, inkább azzal a veszélyvel fenyeget, hogy a szöveg – nélkülözve a drámai életszerűséget, színpadi elevenséget – publicisztikusan egyenes vonalú marad. Az *Egy tisztáson* című történelmi tragibohózat elején például a terepet körülvevő fegyveresek ezt az utasítást kapják: „A katonák húzódnak vissza, vagy váljanak láthatatlanná. Félő ugyanis, hogy a beszélgetés meghittségét zavarná a sok elővilla-

nó puskacső.” Ugyanitt Gotthardi volt rendőrigazgató ekként magasztalja – önmaga is kutyaszorítóban, cselből – Martinovicsot: „Az ön írásai úgy hatottak rám, mint akták közt egy-egy költemény. A spiclik népe vagyunk kétségtelenül, de ön ezt a nemzeti jellegzetességünket halálos játékká csigázta. A lapos tényeket a fantázia gázaival megtöltve röptette magasba, miközben mindkét lábával a földön maradt.” A hangvétel, a stílusfordulatok – különösen tágasabb szövegösszefüggésben – nyíltan elárulják a publicisztikus eredetet. A felszínesen humorizáló zsurnalizmus és a kíméletlenül szatirikus glosszázó publicisztika végletei közt ingadozva formálódnak az **Eörsi-darabok**. Ezért – ha tudatos tájékozódása és irodalmi ízlése valóban Brecht és Dürrenmatt vonzaskörébe viszi is – valójában a magyar dráma Molnár Ferenc-i hagyományát követi: írói alkata ezt diktálja. Persze a *Play Molnár*-ból nem felejtette ki e dramaturgia szellemes kritikáját, de szabadulni tőle sem itt, sem legtöbb más színművében nem tudott. A *Play Molnár*, bár darabjai sorában a gyöngébbek közé sorolódik, arra mindenképpen jó volt, hogy a mai Molnár Ferenc-játszás teljes elhibázottságára figyelmeztessen. Molnárt ugyanis színházaink olyan operettszerzőnek tekintik, aki prózában írta meg műveit. (Példa rá a Madách Színház *A doktor úr*-előadása, amelynek tapshívó operettdíszletében a főszereplők fals nagyáriái aratnak sikert.) Könnyeden kacagtató, talmi komédiák helyett azonban az abszurd felé tartó komor vígjátékok kerülhetnének színpadra, amelyek valóban joggal kérnének helyet a műsorrendben. Mindez rendezői fölfogás, „szemszög” kérdése, s

példá
szeme
zaink
dezés
nák
mel
Istvá
absz
nem
ma;
koní
még
lő a
kifu
évti
-ke
fém
dő
szé
vo
ko
tos
Egy
biz
nal
les
del
ma
tű:
Pá

például Babarczy László, Szőke István vagy Ács János személyében olyan fiatal rendezők működnek színházainkban, akik – perszifláló operett- és népszínműrendezések után – Molnár Ferencnek is új arcát mutathatnák meg.

Melyek végül is a publicista sikerültebb darabjai, mely címek kíváncsoznak elsősorban a drámaíró **Eörsi István** neve mellé? A *Sírkő és kakaó* – a Brechttel és az abszurd szerzőkkel a hatvanas évek közepe táján majdnem egyszerre kacérkodó magyar dráma dokumentuma; ez főként Görgy Gábor kezdeti törekvéseivel ronkítja az író. Többször is játszották már, s alighanem még fogják is játszani: a kilencvenkilenc éves főszereplő asszony figurája örzi frissességét ebben az ötletesen kifundált, de itt-ott összecsapott tragikomédiában. Az évtizeddel később – már a hetvenes esztendőök végén – keletkezett *Egy tisztáson* lehetne a másik darab, mely fémjelez. A történelmi tragibohózatnak ez az elmélkedő kedvű változata leginkább Páskándi Géza szomszédságában láttatja **Eörsit**, s természetesen érdekes volna a részletes összevetés Kocsis István *A nagy játékos*-ával, hiszen abban ugyancsak a mostanában divatos figurává lett apát, Martinovics Ignác a főhős. Az *Egy tisztáson*-t még nem mutatták be, de előbb-utóbb bizonyosan be fogják mutatni: ez a történelmi drámanak tetsző társadalmi parabola akkorra talán még nem lesz tisztán történelmi drámává. Ha igen: annak is érdekes. A harmadik hangsúlyosan említendő **Eörsi-dráma** az 1965-ös datálású *A kihallgatás*. Még sehol sem tűzték műsorra, és valószínűleg sehol nem is fogják. Párhuzamot keresve elsősorban Bacsó Péter *A tanú* cí-

mű filmjének önállóan megjelent forgatókönyve kínálkozik: még akkor is, ha szemléletében, stílusában eltér tőle ez a kétrészes dráma. Világa, atmoszférája – az ötvenes évek elejének ábrázolása – ugyanis rokon vele. A maga műfajában sikerültebb ez a kétrészes dráma, mint a ziláltabb tragikomédiák.

Eörsi pályáját áttekintve, eddig a vitriolos tollú publicista és az ötletgazdag dramaturg „melléktermékei” voltak a színművek. A szerzőn áll, hogy legyen immár önmagának is szigorú dramaturgja. S a színházakon, hogy idejében mutassák be műveit: ne fakuljon meg publicisztikus frissességük.